

VLADO OŠTRIĆ

Veze i suradnja između tipografa u Bosni i Hercegovini i Hrvatskog tipografskog društva do 1903. godine

Međusobne veze i suradnja, u rasponu od širenja ideja do organizacione suradnje, važna su sastavnica radničkog pokreta i u njegovim počecima i u svim fazama razvitka. Ova općenita konstatacija vrijedi, dakako, i za radnički pokret u jugoslavenskim zemljama. Međusobne veze između središta pokreta i perifernih točaka, međusobno povezivanje pojedinih središta, objašnjavaju nam u velikoj mjeri organizacioni, idejni i praktični razvitak pokreta unutar pojedine zemlje ili pokrajine. No od bitnog su značenja i one veze koje prelaze međe zemalja i pokrajina. Bez takvih veza, preko pokrajinskih, državnih, nacionalnih granica nema napretka nijednom radničkom pokretu. Pokret ne može živjeti u izolaciji, naprotiv, povezanost je preduvjet u njegovu postanku i daljnjem razvitku.

Ove odrednice vrijede, primjenjujući ih na razdoblje do prvog svjetskog rata, osobito za socijalistički radnički pokret, no u nekoj mjeri i za nesocijalističke struje u radničkom pokretu, a i za one protusocijalističke (nacionalističke i kršćansko-socijalne). Ovdje ćemo ih primjeriti posebnom slučaju tipografa.

Tipografi, u užem smislu, tj. vodeći sloj grafičkih radnika (slagari, sa strojarima) imaju znatnu ulogu u radničkom pokretu, prvenstveno s dva vida: njihove su organizacije među najstarijima u radničkom pokretu, uz potpurnu i kulturnu vrše i sindikalnu funkciju (i time se razlikuju od većine radničkih potpurnih i kulturnih društava), u daljnjem razvitku obično su čvrste, usprkos unutarnjim borbama, te imaju organizirane ogranke za različite posebne aktivnosti; jedan dio tipografa, sklon širem društvenom angažiranju, izvan strukovnog okvira, ima znatnu ulogu u radničkom pokretu, osobito u njegovim počecima, a i kasnije, dajući pokretu propagandiste, organizatore i publiciste. Za tipografe s kraja 19. i početkom 20. stoljeća je karakteristično da su različitih idejnih i političkih uvjerenja, socijalističkih, protusocijalističkih i ne-

socijalističkih (neutralnih). Šire angažirani tipografi djeluju u raznim strujama radničkog pokreta, no treba istaći da u svojim vlastitim organizacijama, iako se međusobno bore za utjecaj, manje-više ipak koegzistiraju, tj. borbe zbog različitih idejno-političkih uvjerenja ne razbijaju tipografske organizacije, nego one ipak vrše svoje potporne, kulturne i sindikalne funkcije za potrebe svih članova. Tipografi razvijaju jaku strukovnu svijest koja u određenim vidovima funkcionira i kao klasna svijest (u međusobnoj solidarnosti i u odnosima prema poslodavcima), a postepeno se kod šire angažiranih tipografa zaista i preobražava u modernu klasnu, radničku svijest.

Iz ovih odrednica proizlazi i jedno obilježje tipografa koje je za našu temu od posebne važnosti, naime izraziti strukovni internacionalizam kao zajedničko svojstvo angažiranih tipografa različitih uvjerenja.

Uz opći tipografski internacionalizam nalazimo i interes za veze i suradnju između tipografa na osnovi nacionalne i jezične istovjetnosti ili srodnosti, tj. između hrvatskih i drugih tipografa jugoslavenskih zemalja. Taj je interes u izvjesnoj vezi i sa određenim nacionalnim idejama, no u prvom se redu javlja kao funkcija tipografskog internacionalizma, kao njegova posebna primjena na tipografe jugoslavenskih nacija.

Spomenute okolnosti ukazuju da je korisno ispitivati međusobne veze i suradnju između tipografa, kao i između drugih strukturalnih elemenata radništva i radničkog pokreta. Ispitivanje veza i suradnje pomaže u razumijevanju općih i posebnih obilježja angažiranih tipografa a — obrnuto — ispitivanje tih obilježja pomaže u razumijevanju međusobnih veza i suradnje.¹⁾

Ovaj je rad jedan od mogućih priloga toj problematici. Obuhvaća razdoblje od prvih dodira hrvatskih i bosanskohercegovačkih tipografa do osnivanja tipografskog društva u Sarajevu — jedne od prvih radničkih organizacija u Bosni i Hercegovini, pa je, s obzirom na periodizaciju, naravno zaključen, a prema slijedu događaja podijeljen je na manje, povezane cjeline. — Treba spomenuti da se suradnja intenzivno nastavlja u razdoblju od 1903. do 1914.^{1a)}

Zagrebački tipografi su stvarali najprije »kućne« potporne bolesničke blagajne u pojedinim tiskarama. U Gajevoj tiskari god. 1839,²⁾ a imamo po-

¹⁾ Pristup problemima tipografa koji je ovdje naznačen, izražen je u još nekim posebnim radovima: V. Oštrić: *Hrvatski tipografi i tiskara Kurykta*, Krčki zbornik 3, Krk 1971, 177—187; Isti, *O vezama i suradnji između istarskih i sjevernohrvatskih grafičkih radnika do prvog svjetskog rata*, radnja za Znanstveni skup u povodu proslave 50-godišnjice »Libanske republike«, Račac 1971 (primljeno za ediciju Sjeverojadranskog instituta u Rijeci, u tisku); Isti, *Veze tipografa u Crnoj Gori s hrvatskim tipografima do prvog svjetskog rata*, primljeno za *Istorijske zapise* potkraj 1971. U osnovnoj literaturi (V. Cecić, *Historija organizacije i politička borba grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955*, Zagreb 1955), mnogi problemi nisu obuhvaćeni ili nisu razrađeni.

^{1a)} Značajan izraz te suradnje bila je i odluka skupštine »Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu« 12. III 1908, da će društvo sve svoje članove pretplatiti (uz sniženu pretplatu) na *Hrvatski tipograf* (v. u tom listu, 2. V 1908), čime je list i formalno postao glasilo bosanskohercegovačkih tipografa (stvarno je to bio od početka, tj. od 1898).

²⁾ Usp. M. Despot, *Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariske komune*, Pariska komuna. 1871—1971, 2, Beograd 1971, 968. God. 1837. u toj tiskari je uveden prvi radni i tarifni pravilnik. 1. VI 1839. sklopljen je s Bolnicom milosrdne braće u Zagrebu ugovor o zdravstvenom osiguranju, što je očito moralo utjecati i na osnivanje potporne blagajne.

datak i za god. 1840.³⁾ u Županovoj tiskari 1848, a u Gajevoj 1849.⁴⁾ Obje su se tiskare kasnije (1856) spojile. Od god. 1868. radi jedan krug tipografa sklonih društvenom angažiranju na stvaranju regularnog stabilnog i šire organiziranog društva s potpornim, kulturnim i sindikalnim funkcijama. God. 1869. su u vezi i s tipografima koji su prešli u Sisak, uspijevaju u prvom tarifnom pokretu, izdaju prvi, rukom pisani, list.⁵⁾ God 1870. društvo se konstituira kao »Tipografičko društvo za međusobno podupiranje i naobraženje u Zagrebu«, na osnovi odobrenih pravila, i djeluje kontinuirano do god. 1914, a s djelomičnim prekidom 1914—17. i do god 1920, nakon što je god. 1874. izričito (nazivom) proširilo svoj djelokrug na Hrvatsku, kao »Društvo tiskarah i slovarah u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji za uzajamnu podršku i obrazovanje«, a od god. 1879. kao »Hrvatsko tipografičko društvo.«⁶⁾ Djelokrug društva bilo je područje Hrvatske i Slavonije (nakane da se obuhvati i Dalmacija, a kasnije Rijeka, nisu bile ostvarene), još od osnivanja,⁷⁾ pa se društvo time uklapalo u sustav tipografskih društava Austro-Ugarske monarhije prilagođen u osnovi, po djelokrugu i odnosima između društava, njenom dualističkom ustrojstvu. Stvaranje tog sustava zaključeno je reorganizacijom »Tipografskog bolesničkog i potpornog društva u Sarajevu« u »Tipografsko društvo za Bosnu i Hercegovinu« (pravila su mu odobrena god. 1906). — Sustav su sačinjavala društva u svakoj austrijskoj pokrajini, od Bukovine do Vorarlberga i Dalmacije (u svakoj po jedno, izuzetno u Trentinu posebno, talijansko, društvo) povezana u savez, zatim međusobno nezavisna društva u Hrvatskoj i Slavoniji i u Ugarskoj (posebna društva u Bratislavi i u Rijeci priključila su se ugarskom društvu) i, dakako, u Bosni i Hercegovini.

Organiziranju tipografa u Bosni i Hercegovini prethodi, naravno, pojava modernog štamparstva u toj zemlji (god. 1866. — Sopronova pečatnja u Sarajevu, koja mijenja nazive, od 1867. Vilajetska štamparija, od 1878. C. K. vladina tiskara, od 1879. Zemaljska tiskara, od 1885. Zemaljska štamparija), dolazak prvih tipografa izvana i osposobljavanje prvih domaćih tipografa (prva četvorica već god. 1866). Nakon okupacije, tiskarstvo se brže razvija, a to povećava broj tipografa.⁸⁾

Prvi dodiri. Prvi kontakt između sarajevskih i zagrebačkih tipografa kojemu smo našli izvorni trag u vezi je s jednim općim tipografskim kulturnim običajem — proslavama J. Gutenberga. Sarajevski tipografi su obilježili Guten-

³⁾ Tipografska izložba u Budimpešti. Popis izložaka hrvatsko-slavonsko-dalmatinskim društvom tiskara i slovara priređenog posebnog odjela za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1878, 13 (autor: D. Lihl).

⁴⁾ Njena pravila donosi V. Cecić, n. dj., 53—54.

⁵⁾ Najviše izvornih podataka donosi N. Dogan, *Prinos k Spomenspisu Hrvatskoga Tipografičkoga Društva u Zagrebu ili Prvi predsjednik Hrvatskog Tipograf. Društva*, Mitrovića 1898, zatim A. Krbavac, *Spomenspis o četrdesetogodišnjici života i rada društva 1870—1910*, Zagreb 1910, 29—46.

⁶⁾ Za razvitak društva v. A. Krbavac, n. dj., 46 i d. do 131, J. Kralj, *Spomenspis o pedeset-godišnjici života i rada društva 1870—1920*, Zagreb 1920, V. Cecić, n. dj., do 138.

⁷⁾ § 3. prvih pravila iz god. 1870. i drugih pravila iz god. 1874, a najizričitiije § 1. trećih pravila iz god. 1879. (A. Krbavac, n. dj., 46, 58, 66).

⁸⁾ Usp. D. Horvat, *Razvoj štamparstva u Bosni i Hercegovini, Trideset godina organizacionog rada grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini 1903—1933*, Sarajevo 1933, 6—9. U novijoj literaturi: H. Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918)*, Sarajevo 1969, 69—71 i 122—123.

bergov dan već god. 1884.⁹⁾ To su učinili i slijedeće godine, a na svečanost su pozvali i »Hrvatsko tipografsko društvo«. Društveni odbor se nije mogao odazvati nego je zaključio da se svečanost pozdravi brzojavom.¹⁰⁾

Pomanjkanje vlastite organizacije u Bosni i Hercegovini navodilo je pojedine tipografe na misao da se učlane u susjedno društvo. God. 1886. (ili potkraj 1885) javio je J. Koroschetz, strojar iz Sarajeva, da želi biti primljen u »Hrvatsko tipografsko društvo«, no odbor je to odbio, »budući je izvan obsega našega Društva«, tj. društvo je po slovu svojih pravila bilo ograničeno na Hrvatsku i Slavoniju.¹¹⁾

Iako u Bosni i Hercegovini još nisu bili organizirani, tamošnji tipografi su imali pozitivnih osobina koje obilježavaju angažirane tipografe. Prilikom generalnog štrajka zagrebačkih tipografa 1892/93. i sarajevski tipografi su sakupljali priloge za štrajkaše. Strojar Ferdinand Brosig sakupio je za tu svrhu 30 forinti u Zemaljskoj štampariji. Ta je akcija privukla pažnju vlade koja je pozvala upravitelja štamparije A. Henniga da to ispita. Razabire se da je vladu najviše zanimalo predstavlja li ta akcija izraz neke šire organizacije ili organizatorne akcije među sarajevskim tipografima.¹²⁾

Taj dokument pruža i važan podatak da u Zemaljskoj štampariji postoji »kućna blagajna« i da slagari daju za nju doprinose.¹³⁾ Budući da tu potpurnu blagajnu smatra *ilegalnim društvom* i zbog toga nedopustivom, vlada traži o tome istragu.¹⁴⁾

Osjetljivost vlade i na radničku agitaciju i na radničko organiziranje, ma u kakvoj se početnoj formi javljalo, pokazuju i represalije protiv tipografa Oskara Tenscherta, Stjepana Lapuha i Filipa Bratića u ožujku 1894. Te slučajeve treba ovdje spomenuti, jer su u vezi sa prostornom pokretljivošću tipografa u Hrvatskoj i Slavoniji i u Bosni i Hercegovini. F. Bratić (rođen u Sarajevu, 1894. je imao 20 godina) radio je 1893—94. (9 mjeseci) »kod uredništva 'Srbobrana' kao mašinista«, tj. u Srpskoj štampariji u Zagrebu, gdje je tada tiskana i socijalistička *Sloboda*. Odatle bi mogli potjecati »socijalistički tiskopisi« koji su kod njega pronađeni, prilikom premetačine na sarajevskom kolodvoru, (nakon njegovog dolaska) 10. ožujka 1894, iako Bratić nije priznao da je socijalist, a u žalbi tvrdi da je donio samo *Srbobran* i »takav jedan kalendar«, kao uzorke koji su u vezi s njegovim poslom. Njegovim posredstvom policija je došla do S. Lapuha, saznajući očito od Bratića da ga poznaje i zaključivši odmah da su oni »u savezu« (u vezi) kao socijalisti. Ako F. Bratić

⁹⁾ P. Mitrović, *Slike iz kulturne istorije prvog radničkog pokreta Bosne i Hercegovine (1900—1914)*, Sarajevo 1956, 35.

¹⁰⁾ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, fond »Savez grafičkih radnika Jugoslavije« (dalje: AIHRPH, SGRJ), kutija 34, Zapisnici 1884—1889, 52 (sjednica odbora 24. lipnja 1885). Slično je učinjeno i u pogledu Gutenbergove svečanosti u Beogradu (isto, 53).

¹¹⁾ Isto, 69 (sjednica odbora 5. siječnja 1886).

¹²⁾ Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1905 (Dokumenta iz austrougarskih arhiva), Izbor, redakcija i prevod Vojislav Bogičević, Sarajevo 1956, dok. 133 i 134, str. 109—110, 388—389. Informacija o sakupljanju priloga datirana je 23. I, vladin upit 1. II 1893.

¹³⁾ Riječ je, dakle, o početnom organiziranju tipografa — vlastite, privatne i nestabilizirane potporne blagajne — kakvo nalazimo i drugdje i, kako smo vidjeli, u Zagrebu prije osnivanja tipografskih društava.

¹⁴⁾ Građa, n. dj., 110 i 389. Usp. i: I. Hadžibegović, *Prve radničke organizacije u Bosni i Hercegovini, Materijali naučnog skupa »Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama — Osijek 1867«*, Slav. Brod 1969, 277.

zaista nije bio socijalist, mogao je Lapuha poznavati kao tipograf. S. Lapuh (rođen u Osijeku, 1894. je imao 24 godine) nije bio dugo u Sarajevu, jer je još 18. srpnja 1893. bio u Slav. Brodu. Tog je dana primljen u Hrvatsko tipografsko društvo,¹⁵⁾ vjerojatno nedugo nakon dolaska iz Pečuha. Budući da je »u svojih prijašnjih boravištih živo radio na promicanju socijalno-demokratskoga udruživanja«, u Pečuhu je mogao postati član Socijaldemokratske stranke u Ugarskoj, osnovane god. 1890, a i socijalisti u sjevernoj Hrvatskoj smatraju sebe, »de facto«, strankom baš god. 1893, povezujući to i sa shvaćanjem po kojemu je međunarodni socijalistički pokret međunarodna socijaldemokratska stranka.¹⁶⁾ Razumljivo je da je prilikom kućne premetačine kod S. Lapuha pronađeno »priličan broj spisa, novina, knjiga i brošura socijalističkog sadržaja«. Lapuh nam se pokazuje kao tipičan socijalist-internacionalist, koji djeluje kako umije i može u svakoj sredini u koju ga život donese. U Sarajevu je, dakako, mogao, u to doba, djelovati samo početnom, opreznom i pojedinačnom agitacijom. Prognan iz Bosne i Hercegovine dolazi u Osijek, gdje odmah sudjeluje u aktivnosti socijalista, u godini njihova sudjelovanja u osnivanju Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji,¹⁷⁾ a zatim odlazi u Zagreb gdje ulazi u Glavni odbor stranke i postaje urednik *Slobode* (od 3. XII 1896. do 8. IV 1897).¹⁸⁾ Sarajevska je epizoda, dakle, logična karika u nizu. — Lapuh u Sarajevu nije bio sam, kao tipograf-socijalist, jer je policija istovremeno pronašla da je i slugar Oskar Tenschert također socijalist, što je i on, kao i Lapuh, priznao, te je zajedno s Lapuhom protjeran u Hrvatsku i Slavoniju (između 19. i 23. ožujka 1894), a Bratić je, kao domaći čovjek, dobio »samo« 10 dana zatvora i stavljen je pod policijsku pasku. O Tenschertu, na žalost, nema drugih podataka.¹⁹⁾

Novčana pomoć štrajkašima od strane tipografa u Zemaljskoj štampariji i slučajevi Bratića, Lapuha i Tenscherta očito su povećali interes vlade i nje-

¹⁵⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 167 (sjednica odbora 18. srpnja 1893). Tu, i u drugim izvorima na hrvatskom jeziku, navodi se kao Stjepan Lapuh, pa se i ja toga držim.

¹⁶⁾ Za te poglede hrvatskih socijalista vrlo je instruktivan »Bericht der Kroatischen Socialdemokratische Partei (podvukao V. O.) an den Internationalen Socialistischen Arbeiterkongress Zürich 1893«, do sada historiografski neupotrebljivan izvor. Korisnih uvodnih podataka donosi E. Tomac, *O primanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Drugu internacionalu, Putovi revolucije*, 6, Zagreb 1966, 161—162. Usp. i V. Oštrić, *Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj* (U povodu 70-godšnjice Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1894—1964), *Putovi revolucije*, 5, Zagreb 1965, 141—153.

¹⁷⁾ Usp. V. Oštrić, *Sudjelovanje osječkih socijalista u osnivanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, Materijali*, n. dj. u bilj. 14, 132—141.

¹⁸⁾ Usp. i optužnicu, sudsku raspravu i presudu u procesu u Sremskoj Mitrovici 20—22. VI 1897 (Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908. Sabrao i uredio Andrija Radenić, Novi Sad 1955, 218 i d. do 263). V. i saopćenje bana Khuena-Hédervárya Zemaljskoj vladi od 8. svibnja 1897. Građa, n. dj. 160—161.

¹⁹⁾ Za slučaj Bratića, Lapuha i Tenscherta usp. grupu povezanih dokumenata odvojeno objavljenih u dvije edicije građe, zapisnik sa molbom F. Bratića od 17. III 1894 (Građa — Bogičević, n. dj., 124), izvještaj Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu financija od 23. III 1894 (Građa — Bogičević, 123—124 i 399), saopćenje B. Kallaya D. Khuenu-Héderváryu od 30. III 1894 (Građa — Bogičević, 125 i 399, samo jedna rečenica; Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867—1894, Izbor i bilješke Ive Mažuran, Osijek 1967, 398, cijeli tekst), saopćenje bana Khuena-Hédervárya velikom županu virovitičke županije od 11. IV 1894 (Građa — Mažuran, 399), — F. Bratić je 4. V 1903. primljen u Hrvatsko tipografsko društvo (AIHRPH, SGRJ, k. 35, Zapisnici 1901—1908, 119 — sjednica odbora 4. svibnja 1903).

nih organa za sarajevske tipografe. Baš u takvoj situaciji u Sarajevu se zapo-
slio upravo jedan od vođa zagrebačkog tipografskog štrajka i predsjednik Hr-
vatskog tipografskog društva Stjepan Timet.

Aktivnost S. Timeta u Sarajevu 1893—95. Stjepan Timet (1860—1909) je pripadao krugu zagrebačkih tipografa koji su početkom 90-ih godina, nakon duge stanke, obnovili zamrlu sindikalnu funkciju Hrvatskog tipografskog društva, što ovdje znači borbu s poslodavcima (posljednji takav slučaj zbio se u Zagrebu god. 1877). Biran je u upravni odbor društva, 28. srpnja 1891. postaje mu predsjednik, a već u jesen t. g. pokreće pripreme za tarifni pokret.²⁰⁾ Tarifni pokret je, međutim, pripremljen potkraj god. 1892. i pretvorio se u drugi opći štrajk zagrebačkih tipografa (prvi je bio 1871/72) 4. XII 1892-11. I (i dalje do potkraj mjeseca 1893).²¹⁾ Usporedo sa štrajkom, koji formalno nije bio stvar društva, u društvu je pokrenuta akcija osnivanja društvene tiskare. Štrajk nije uspio, a 70 štrajkaša koji su izdržali do kraja²²⁾ pretrpjeli su svakojaka masre-
glovanja od strane poslodavaca, mnogi su morali »otputovati«, tj. potražiti po-
sao izvan Zagreba. Zamisao o društvenoj tiskari bila je povod da se društvu nametne nadzor od strane posebnog povjerenika gradskog poglavarstva. Kom-
mesarijat je trajao od 30. prosinca 1892. do 30. ožujka 1896,²³⁾ a tipografi su bili izloženi napetim odnosima s poslodavcima i tek su god. 1896. mogli, do-
nekle, obnoviti borbu s njima. Te odnose dobro ilustrira izjava jednog tipografa da su »skoro svi poslodavci zabranili svomu osoblju sudjelovati u odboru našega društva.«²⁴⁾ No, baš je na toj sjednici Timet, prilikom konstituiranja odbora, opet izabran za predsjednika. Izbor vođe štrajkaša za predsjednika društva, neposredno nakon štrajka, izazvao je takav pritisak na Timeta da se morao povući iz Zagreba, bojkotiran od zagrebačkih poslodavaca,²⁵⁾ te je oti-
šao u Sarajevo između 5. i 12. lipnja 1893.²⁶⁾

Razumljivo je da tipograf s takvim stupnjem društvene angažiranosti²⁷⁾ nije mirovao ni u sarajevskoj sredini gdje je »našao veoma desolatne prilike za knjigotiskarske radnike.«²⁸⁾ Pripremajući postepeno teren među sarajevskim tipografima, Timet je god. 1894. pokrenuo njihovu prvu zajedničku organiza-
tornu akciju. Na skupštini koju su održali u prvoj polovini rujna t. g. pokrenuli su dva moguća rješenja svog »organizacionog pitanja: osnivanje vlastitog dru-

²⁰⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 79 (sjednica odbora 28. srpnja 1891), 86 (sjednica odbora 24. rujna 1891).

²¹⁾ Za ta zbivanja usp. V. Cević, n. dj., 88—91.

²²⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 190 (izvanredna glavna skupština 25. veljače 1894).

²³⁾ Isto, 138 i 238.

²⁴⁾ Isto, 159 (sjednica odbora 10. veljače 1893).

²⁵⁾ Hrvatski tipograf (dalje: HT), 17. travnja 1909. Stjepan Timet). Taj nekrolog sadrži niz korisnih podataka.

²⁶⁾ Prisutan je na sjednici 4. lipnja, dok već 12. lipnja potpredsjednik M. Mihelčić izvještava odbor da je Timet otputovao i čita njegovo oproštajno pismo. »Odbor prima pismo bivšeg predsjednika na znanje sa sažaljenjem, da ga je stigla takva plaća kao bora za opću stvar«. — AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 163, 165. Da je Timet morao brzo i u nenormalnim okolnostima otputovati, pokazuje i to da ga, mimo običaja, nitko od drugova nije mogao ispratiti (isto, 172).

²⁷⁾ U jednom širem, sociološkom smislu, socijalist nije bio, a od god. 1895. ističe se kao njihov protivnik, okuplja pravaške radnike, god. 1896. pristupa Čistoj stranci prava. S. Lapuh i S. Timet, na primjer, postaju ogorčeni protivnici. No treba istaći da je Timet zadržao pozitivna obilježja angažiranog tipografa.

²⁸⁾ HT, 17. travnja 1909.

štva ili priključenje nekom drugom društvu, tj. susjednom Hrvatskom tipografskom društvu.²⁹⁾ Njihov je prijedlog razmotrio upravni odbor društva, uočivši odmah ozbiljne prepreke. Društvo je, po pravilima, bilo ograničeno na Hrvatsku i Slavoniju, pa bi moralo mijenjati pravila, ako bi to vlada dozvolila. To je bilo zaista malo vjerojatno u onoj situaciji, a i Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu bi morala to odobriti sarajevskim tipografima, što također nije bilo vjerojatno. Odbor je o tome zaključio: »Dopis se u načelu prima, ali će se prije izviditi, da li je većina sarajevskih drugova zato i da li će to vlade dozvoliti.«³⁰⁾

Usporedo, sarajevski tipografi su izradili nacrt pravila za samostalno »Knjigotiskarsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu« i podnijeli ga vladi na odobrenje.³¹⁾ Osim toga, društvo su provizorno i osnovali i započeli su s uplaćivanjem određenih doprinosa. Društvo je, dakle, stvarno počelo djelovati, čekajući formalno odobrenje koje bi mu omogućilo da se legalizira i konstituira.³²⁾ Tipografi su počeli s uplaćivanjem »u nadi, da ćemo imati već neku svotu sakupljenu dok stignu odobrena pravila i da ćemo moći odmah podupirati potrebne drugove.«³³⁾

O ulozi S. Timeta u toj aktivnosti govori i ocjena jednog sarajevskog tipografa da je »S. T.« to pitanje odlučno pokrenuo, te je znao i tadanje drugove za ovu ideju oduševiti i sjediniti tako, da su pravila već podnesena vladi, a i uplaćivanja uvedena bila, —.«³⁴⁾

Međutim, ta je djelatnost naišla na neprijateljstvo vlade. Uplaćeni novac je bio zaplijenjen, i kasnije dijelom vraćen uplatiteljima, a dijelom utrošen za sirotinjske potpore, daljnje je uplaćivanje zabranjeno, a na nacrt pravila nije bilo nikakvog reagiranja.³⁵⁾

Prethodno je, međutim, angažiranim tipografima zadan udarac uklañanjem Timeta. U dopisu iz Sarajeva kaže se da je Timet (»S. T.«) »morao odavde«, a malo dalje se spominje situacija nakon »nedobrovoljnog odlaska druga S. T.«,³⁶⁾ dok nekrolog daje više podataka koje ćemo citirati: »Njegovo djelovanje u tom smjeru bilo je pravi trn u oku tamošnjih principala [poslodavaca], te ga denunciraju policiji kao veoma pogibeljnog 'socijalistu'. Bude uapšen i odmah šupiran u Zagreb; jedva mu dozvoliše, da se oprosti od svoje tada teško bolesne supruge, koja je radi bolesti još dulje vremena morala ostati u Sarajevu. Došav u Zagreb nađe kondiciju [zaposlenjel kod bivšeg svog suborioca i blagajnika u štrajku Franje Rulica.«³⁷⁾ Na nenormalne okolnosti Timetova

²⁹⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 205 (sjednica odbora 16. rujna 1894).

³⁰⁾ Isto.

³¹⁾ O organizatornoj akciji pišu, ukratko I. Ramljak, 1903—1918, *Trideset godina* n. dj. u bilj. 8, 10; R. Bitanga, 1888—1938, *Život i rad grafičkih radnika-ca u Hercegovini*, Spomenica 50-godišnjice prve tarife grafičkih radnika-ca u Bosni i Hercegovini, Mostar 1938, 43—44; N. Šarac, *Sindikalni pokreti u Bosni i Hercegovini do 1919. godine* (Hronika), Sarajevo 1955, 38—40; I. Hadžibegović, *Prve radničke organizacije*, n. dj. u bilj. 14, 277; Isti, *Uloga stranog radništva u organizovanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1906. godine*, Prilozi 5, Sarajevo 1969, 155—156.

³²⁾ HT, 17. travnja 1909. U nekrologu se kratko kaže da je društvo osnovano, što odgovara stvarnosti, tj. društvo je počelo funkcionirati i prije potvrde pravila.

³³⁾ HT, 15. siječnja 1898 (Sarajevo, 12. I 1898).

³⁴⁾ HT, 15. rujna 1900 (Sarajevo, početkom rujna).

³⁵⁾ HT, 15. siječnja 1898, 15. rujna 1900.

³⁶⁾ HT, 15. rujna 1900.

³⁷⁾ HT, 17. travnja 1909.

povratka u Zagreb ukazuju posredno i podaci da su drugovi u Zagrebu međusobno sabrali za njega »kolektom« (tj. cirkularnim sabiranjem) 45 forinti i 65 novčića, a društvo mu je naknadno isplatilo »dvostruki viaticum« (putnu potporu) od 5 forinti 20 novčića.³⁸⁾ Iz toga se vidi da je Timet morao otići iz Sarajeva nešto prije 24. veljače 1895. što bi značilo da je akcija sarajevskih tipografa tih dana i propala.³⁹⁾

Propast te akcije imala je loših posljedica među sarajevskim tipografima. Oni su se pasivizirali, a i međusobni odnosi su se pogoršali.⁴⁰⁾

Jedan je sarajevski tipograf zatražio da ga primi Hrvatsko tipografsko društvo, »pošto je on u Sarajevu uplaćivao nedjeljne doprinose. Odbor zaključuje da se imade pošto u Sarajevu društvo ne postoji prijaviti kao svaki novi član«. Taj se tipograf, Milan Mandić, zaista i prijavio kao novi član, te je primljen.⁴¹⁾

Svaka aktivnost sarajevskih tipografa ipak nije prestala. Timet je, ušavši opet u odbor Hrvatskog tipografskog društva, izložio problem sarajevskih tipografa i predložio da im se javi da bi društvo bilo voljno da promjenom pravila proširi svoj djelokrug i u Sarajevu osnuje filijalu. Odbor je u načelu primio njegov prijedlog.⁴²⁾

God. 1897, u svibnju, tipografi u tiskari »Bosanske Pošte«⁴³⁾ nastoje regulirati pitanje praznika (blagdana), te dolaze u sukob s upravom tiskare. Da bi osigurali solidarnost hrvatskih tipografa, javili su, preko Timeta, o sporu, i zamolili da, u slučaju da oni dobiju otkaz, zagrebački tipografi ne primaju posao u Sarajevu, odnosno da ne prime posao »izpod 14 for. stalne plaće«. Odbor je tu stvar uzeo na znanje.⁴⁴⁾

Suradnja preko Hrvatskog tipografa (1898—1903). Pokretanje *Hrvatskog tipografa* god. 1898. (izlazi neprekidno do 1914, a ponovno 1917—1920) omogućilo je tipografima u sjevernoj Hrvatskoj održavanje koherentnijih i raznovrsnijih veza s tipografima u drugim zemljama i pokrajinama. Novinska djelatnost nije bila regulirana točnim pravilima koja su omeđivala, pa i sputavala rad Hrvatskog tipografskog društva. Isto tako, tipografi čija je društvena angažiranost bila na nižoj razini, manje su mogli utjecati na novine nego što su utjecali na društvo. U odnosu na društvo list je imao prednosti jedne javne tribine, a njegovi urednici i suradnici su se tim prednostima i koristili. U listu, dakle, nalazimo šire i sustavnije raspravljanje i obavještanje i o pitanjima

³⁸⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 213 (sjednica odbora 24. veljače 1895). Izgleda da Timet za boravak u Sarajevu nije pokrenuo članstvo u Hrvatskom tipografskom društvu.

³⁹⁾ Timet je kasnije i sam spomenuo da je policija konfiscirala sav novac, a pravila da su odbijena, no rekao je da je do toga došlo »usljed nesklada i tužbah«, tj. zbog međusobne nesloge a sigurno i nečijeg denunciranja (isto, 252, sjednica odbora 12. svibnja 1896).

⁴⁰⁾ HT, 15. I 1898, 15. IX 1900.

⁴¹⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 222, 252, 258 (sjednice 12. V 1895, 12. V 1896). M. Mandić je spomenut među tipografima u tiskari Pacher i Kisić u Mostaru god. 1895 — v. Spomenicu 50-godišnjice prve tarife, n. dj. u bilj. 31, 43. God. 1896. se javlja Hrvatskom tipografskom društvu iz Sarajeva. — God. 1900. društvo je olakšalo upis slagaru Ivanu Krpanu, koji je u Zagreb došao iz Sarajeva, oslobodivši ga plaćanja upisnine baš zato jer u Sarajevu nije mogao biti član tipografskog društva (AIHRPH, SGRJ, k. 35, Zapisnici 1901—1908, 20 — sjednica odbora 12. listopada 1900).

⁴²⁾ Isto, 252 (sjednica odbora 12. svibnja 1896).

⁴³⁾ O njoj usp. D. Horvat, n. dj. u bilj. 8. 8. H. Kreševljaković, n. dj., 70.

⁴⁴⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 302 (sjednica 1 lipnja 1897).

tipografa u sjevernoj Hrvatskoj i o tipografima u drugim zemljama i pokrajinama. Upravo na području veza s tipografima izvan sjeverne Hrvatske list ima specifično značenje. Njime sjevernohrvatski tipografi mogu, mnogo slobodnije nego njihovo društvo, prelaziti među Hrvatske i Slavonije, održavati veze, pa i imati izvjestan utjecaj na gledišta i djelovanje drugih tipografa. Budući da je *Hrvatski tipograf* bio jedini tipografski list na hrvatskosrpskom jeziku u Austro-Ugarskoj monarhiji, a neko vrijeme i na čitavom hrvatskosrpskom jezičnom području,⁴⁵⁾ razumljivo je da je funkcionirao i kao javna tribina brojnih tipografa izvan Hrvatske i Slavonije, prvenstveno pripadnika slijedećih grupa: (a) tipografa u drugim jugoslavenskim zemljama i pokrajinama, u Monarhiji i izvan nje (Srbija, Crna Gora),⁴⁶⁾ prvenstveno onih hrvatskosrpskog materinskog jezika, a i onih koji taj jezik znaju, organiziranih u vlastitim tipografskim društvima;⁴⁷⁾ b) tipografa hrvatskosrpskog jezika organiziranih u društvima koja djeluju i na jugoslavenskom prostoru u Monarhiji, no u kojima su ti tipografi u manjini;⁴⁸⁾ c) tipografa hrvatskosrpskog jezika zaposlenih izvan jugoslavenskog prostora, u Monarhiji ili izvan nje. Unutar svih triju grupa nalaze se i tipografi koji su porijeklom iz sjeverne Hrvatske ili su tamo radili, a otišavši iz Hrvatske i Slavonije, ostali su u vezi sa svojim društvima.

Sve te okolnosti prisutne su i u odnosima između tipografa Hrvatske i Slavonije i Bosne i Hercegovine. Budući da su zagrebački i sarajevski tipografi već ranije bili u vezi, ne iznenađuje da suradnja iz Bosne i Hercegovine počinje već u prvom broju *Hrvatskog tipografa* (br. 1, 15. srpnja 1898) što ukazuje i na to da su sarajevski tipografi bili upoznati sa zamišlju i pripremama za izlaženje lista. Tome je pogodovalo i to što je prvi urednik lista bio upravo S. Timet.

⁴⁵⁾ U Srbiji izlazi *Tipografski vesnik* 1893—1894, a *Tipografski glasnik* 1901—1903. i 1905—1914. (usp. R. Perović, *Prilog bibliografiji srpskog radničkog pokreta* (do 1919), Beograd 1956, 146, 148; A. Radenić, *Socijalistički listovi i časopisi u Srbiji (1871—1914)*, Bibliotekar, 1969, br. 4, 505, 506, 508). Tipografi u Srbiji koriste se ipak i *Hrvatskim tipografom* kao svojom tribinom u čitavom razdoblju 1898—1914.

⁴⁶⁾ O tipografima u Crnoj Gori *Hrvatski tipograf* piše 1906—1907 (usp., kad bude objavljeno: V. Oštrić, *Veze tipografa*, n. dj. u bilj. 1).

⁴⁷⁾ Vlastita društva, što ovdje znači društva u kojima prevladavaju, imaju tipografi hrvatskosrpskog jezika, osim u Hrvatskoj i Slavoniji, još i u Dalmaciji (Società dei Tipografi Dalmati—Društvo dalmatinskih tipografa; djeluje kao pokrajinsko društvo, od god. 1897, ali ima specifičan razvitak; sjedište mu je do god. 1912. u Zadru, a uprava u rukama pretežno italijansko-talijanaške grupe zadarskih tipografa, dok god 1912. sjedište prelazi u Split, a uprava u ruke pretežno hrvatske grupe splitskih tipografa, odnosno hrvatsko-srpske većine dalmatinskih tipografa, (dakako u Bosni i Hercegovini) od god. 1903. odnosno 1906), i u Srbiji (Družina tipografskih radnika..., zasnovana 1873. a odobrena 1875).

⁴⁸⁾ Società dei Tipografi del Litorale — Društvo tipografa Primorja (djeluje kao pokrajinsko društvo za Trst, Goricu i Istru od god. 1897), okuplja tipografe Talijane, Slovence, Hrvate i Nijemce. O tom društvu i o hrvatskim tipografima u njemu usp., kad bude objavljeno, V. Oštrić, *O vezama i suradnji*, n. dj. u bilj. 1. V. i V. Oštrić, *Hrvatski tipografi i tiskara »Kurykta«*, n. dj. u bilj. 1.

Tipografi u Rijeci su pretežno Talijani, Hrvati i Mađari. Osnivaju 1898/99. samostalno društvo, Società tipografica fiumana, no god. 1905. se odlučuju za priključenje ugarskom društvu.

Ugarsko tipografsko društvo okuplja dakako i jugoslovenske tipografe koji rade u Ugarskoj (Bačka, Banat, Baranja, Budimpešta i drugdje), no oni su, razumljivo, u manjini prema tipografima mađarske, njemačke i drugih narodnosti.

Podržavanje veza s drugim tipografima dio je programske koncepcije lista: »S nemanjom ljubavlju pratiti ćemo odnošaje naših vanjskih, naročito one monarkije drugova. Kao članovi velike tipografske obitelji, imademo se doista razloga veseliti svakoj njihovoj stečevini, kaošto i žaliti svaki im neuspjeh. Njihove su tegobe i naše.«⁴⁹⁾ Prvi tekst što je uopće objavljen u važnoj rubrici »Dopisi«, stigao je upravo iz Sarajeva, pa ga uredništvo donosi uz bilješku u kojoj izražava stav prema toj suradnji: »Vrlo rado otvaramo našim sarajevskim drugovima stupce našeg lista. No molimo ih, da se vazda drže stvari, razpravljajući objektivno i mirno, jer se po našem mnijenju samo na taj način može uspješno raditi. — Pozdrav svim drugovima!«⁵⁰⁾

Dopisnik, »Istinović«, pozdravlja namisao izdavanja posebnog hrvatskog tipografskog glasila, »u kojem će se pretresati samo naše stvari.« Ističe da je i za tipografe u Sarajevu vrijeme »da dobijemo glasilo na svom jeziku, pošto se ono svakako bude više čitalo, jer pretežna većina nas govori samo hrvatskim jezikom, a držim, da ćemo i šire občinstvo ovdje, koje se za nas zanima, laglje uputiti u naše odnošaje ovakvim listom«. Stoga želi uspjeh listu. Iz ovoga se razabire, što je važno za našu temu, da su sarajevskim tipografima bili poznati tipografski listovi na drugim jezicima (u prvom redu, može se prema drugim okolnostima prosuditi, bečki *Vorwärts*), te su ih, u duhu tipografskog, strukovnog internacionalizma, smatrali svojim, spremni su da *Hrvatski tipograf* prihvate kao svoje glasilo, što većini bolje odgovara, jer im je materinski jezik hrvatskosrpski (dopisnik je Hrvat, pa svoj jezik zove nacionalnim imenom, no nije nacionalno isključiv), a to ukazuje zajedno s drugim podacima, da su sarajevski tipografi u to doba većinom Hrvati, Srbi i Muslimani, bilo iz Bosne i Hercegovine, bilo iz drugih naših zemalja.⁵¹⁾

Sadržaj suradnje iz Bosne i Hercegovine u *Hrvatskom tipografu* raznovrstan je i ovdje ćemo ga prikazati prema temama.

Prilike u sarajevskim tiskarama. O ovoj temi se raspravlja s dva gledišta: radnih odnosa u tiskarama i odnosa između knjigotiskara.

Radne odnose obilježava niz nepovoljnih okolnosti. Plaće ne odgovaraju životnim troškovima u Sarajevu. Iznose 8—14 forinti, no plaće preko 12 forinti su rijetke. Većina tipografa radi u dvije veće tiskare, u Zemaljskoj i u privatnoj tiskari »Bosanske Pošte«, jer male tiskare Špindlerova i Savićeva zapošljavaju svega 2—3 pomoćnika. U tiskari »Bosanske Pošte« odnosi su korektni (u njoj radi i sam »Istinović«), no u Zemaljskoj štampariji radnici su izloženi mnogim nekorektnim postupcima upravitelja, pa i gubljenju posla. Sve to uzrokuje jaku fluktuaciju radnika. U Sarajevo se dolazi ako se mora i ostaje dok se mora.⁵²⁾ Nakon odlaska upravitelja tiskare »Bosanske Pošte« Vrignanina prilike su se pogoršale i u toj tiskari. Novi upravitelj, Čeh iz Os-

⁴⁹⁾ HT, 15. siječnja 1898 (Rieč našim čitateljima!). Timet je u jednom govoru, uz odobravanje prisutnih, istakao da su dužnosti lista »da svagdje brani interese hrvatskih knjigotiskara, kao i interese svih vanjskih knjigotiskara, koji sačinjavaju samo jednu veliku obitelj«. — AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 323 (skupština 24. travnja 1898).

⁵⁰⁾ Isto, (Sarajevo, 12. I 1898) Prvi dopis citira I. Hadžibegović, n. dj. — oba — u bilj. 31, 277, odnosno 156.

⁵¹⁾ Na drugom mjestu nalazimo procjenu da među sarajevskim slugarima — od njih 65—70 — ima trećina domaćih, tj. iz Bosne i Hercegovine (HT, 15. rujna 1900, Prilike u Sarajevu). Razliku od »trećine« od »pretežne većine« popunjavaju dakle slugari hrvatsko-srpskog materinskog jezika iz drugih naših zemalja i pokrajina.

⁵²⁾ Isto. Sarajevo ima tada 5 tiskara (o njima usp. D. Horvat, n. dj. u bilj. 8, 8).

trave Stepanek i Židov (Spanjol) Eskinazi, istiskuju dosadašnje radnike, bez obzira na radni staž i dovode nove iz Ostrave. Dopisnik ističe da ne bi smetalo da dođe ovaj ili onaj novi radnik, »samo neka je čestit drug«, no ne valja neopravdano otkazivanje starim, oženjenim radnicima.⁵³⁾ U nekorektnostima je prednjačio prometni upravitelj Zemaljske štamparije Hennig. Od lipnja 1897. do ožujka 1898. u tiskaru je došlo 40 slagara, no samo su dvojica ostala na poslu. Gotovo svake nedjelje vrše se otpuštanja i primanja. Radnici pridolaze iz drugih zemalja ili pokrajina, obećava im se stalno zaposlenje, a nakon 2—3 tjedna prisiljeni su da odu, s malom otpremninom i željezničkom kártom do Bos. Broda. Na državljane Srbije vršen je pritisak da prijeđu u austrougarsko državljanstvo, a kad odbiju, maltretiraju ih i otpuštaju. Upravitelj špijunira radnike preko dvojice denuncijanata.⁵⁴⁾

U tiskari »Bosanske Pošte« odnosi su bili manje nepovoljni. Prilikom dolaska suvlasnika tiskare, Schmarde, iz Beča u Sarajevo, radnici su istupili sa zahtjevom da se 10-satni radni dan zamijeni 9-satnim. Taj je pokret uspio, te je od 1. svibnja 1898. uveden 9-satni radni dan. Poslodavac je tu tekovinu ipak umanjio ukidanjem zajutraka i užine (tj. pauza za jelo). Istovremeno je uveden 9-satni radni dan i u maloj Buchwaldovoj tiskari.⁵⁵⁾

Taj mali uspjeh ipak nije poboljšao druge odnose u tiskari »Bosanske Pošte«. Upravitelj, Stepanek, namjestio je dva rodaka, Richtera i Dvoržaka, kao poslovođe. Otpustio je većinu starih (po stažu) radnika. Nije dobar stručnjak, pa tiskara ima mnogo makulature (škarta). Početkom srpnja 1898. uveo je samovoljno novi cijenik. Cijena od 17 novčića na 1000 slova snizila je cijenu sloga od 16, 17 ili 18 forinti na 9, 10, 11 forinti, te ugrozila i stalne plaće, iako su već bile premalene. Sarajevo nije jeftinije od Zagreba, tvrdi dopisnik, pa ipak se slagarima nudi tarifa od 17 novčića, dok su slagari u Zagrebu nezadovoljni sa 22 novčića, a oni u Beču sa 24. Stoga slagari žele apelirati na vlasnika tiskare Schmardu da to riješi, jer je novi cijenik neprihvatljiv.⁵⁶⁾ Dopisu je ovaj put dodan i urednički komentar. Kaže se da je uredništvo bilo, donekle, rezervirano prema takvim dopisima, jer je izgledalo nevjerovatno da je sve to tačno, no sada rezerviranost prestaje. Cijenik se zaista ne može prihvatiti, stoga treba da svi sarajevski drugovi ustanu protiv toga. Treba da se obrate vlasniku koji je human čovjek, a i vlastima u Sarajevu, pa i samoj viadi. Takvi bi cijenici uništili mlado bosansko knjigotiskarstvo.⁵⁷⁾

Prilike se, međutim, nisu popravile. Plaće padaju, dobiva se 12 forinti tamo gdje se nekoć dobivalo 18, 20, 22 forinte. Zaposlenja su nesigurna, više prolazna nego stalna, svatko tko nije u vezi s poslodavcem, može se svake subote nadati otkazu.⁵⁸⁾

U takvim okolnostima došlo je i do incidenta s bečkim tipografima. Upravitelj Zemaljske tiskare Hönig (Hennig) pribavio je iz Beča, preko »Prinzipal-Vereina« (društva poslodavaca) četiri slagara. Stigla su trojica. Prema ugovoru, trebalo je da oni imaju određene uvjete, povoljnije od sarajevskog pro-

⁵³⁾ HT, 31. siečnja 1898 (Sarajevo, 29. siečnja). To je drugi dopis »Istinovića«.

⁵⁴⁾ HT, 15. travnja 1898 (Sarajevo, 27. ožujka 1898). Pojavio se drugi dopisnik, » — č«.

⁵⁵⁾ HT, 30. travnja 1898 (Sarajevo, 23. travnja 1898).

⁵⁶⁾ HT, 15. srpnja 1898 (Sarajevo, početkom srpnja 1898). Javio se treći dopisnik, »Junior«.

⁵⁷⁾ Isto.

⁵⁸⁾ HT, 31. prosinca 1898 (Sarajevo, koncem prosinca).

sjeka, tako, stalnu plaću od 15 forinti. Upravitelj ih je nakon tjedan dana odlučio prebaciti »na računanje« (tj. na plaćanje po učinku) smatrajući da ne zarađuju svoju stalnu plaću. Jedan se slugar uspio sporazumjeti, a dvojica su otputovala nazad. U Vorwärtsu je tada izašla notica da je Sarajevo zatvoreno za organizirane tipografe zbog postupaka u Zemaljskoj štampariji, koju je prenio i *Hrvatski tipograf*. Potom je jedan Sarajlija razjasnio o čemu je bila riječ. »Zatvaranje Sarajeva« odnosilo se na zapošljavanje bečkih tipografa kojima sarajevski uvjeti i tako nisu odgovarali.⁵⁹⁾

Iako je u Sarajevu tih godina bilo 65—70 tipografa, a u punoj sezoni i više (80—90),⁶⁰⁾ oni nisu uspijevali poboljšavati radne odnose u tiskarama.⁶¹⁾

Za to je bilo više razloga. Jedan od njih je nesloga među tipografima, drugi neorganiziranost. Stoga treba razmotriti otkriva li nam suradnja iz Sarajeva u *Hrvatskom tipografu* štogod o *unutarnjim odnosima*.

Već korišteni prvi dopis ističe na prvom mjestu da među drugovima u Sarajevu vladaju »žalostni odnosi«. Sarajevski se tipografi ne sastaju na razgovore i dogovore o svojim prilikama. Dopisnik ističe jedan, nesumnjivo, važan uzrok takvih odnosa: »Ovomu stanju mnogo su krive iznimne prilike u okupiranim zemljama; pa se mnogi suzpreže, jer se boji, da bi mogao koji nezvani prijatelj što načuhnuti, pa možda gdje izopačeno izvjestiti, a onda — eto ti belaja!« No najvažnije je loše unutarnje stanje: međusobno nepovjerenje, do-dvoravanje nekih tipografa poslodavcima, nepovoljni odnosi između tipografa dviju većih tiskara.⁶²⁾ Kao jedina povoljna vijest o međusobnim odnosima, spominje se dogovor o održavanju pokladne zabave 1. veljače.⁶³⁾ Pozitivan su znak i srdačne riječi sarajevskog dopisnika upućene, u povodu ramazana, drugovima Muslimanima: »Našim muhamedovskim drugovima, koji su inače u svakom pogledu vredni i požrtvovni sudruzi, srdačno čestitamo, uz želju da se i nadalje odlikuju dosadanjom kolegijalnošću.«⁶⁴⁾

I drugi dopisnik, »—ć.«, potvrđuje »Istinovićev« nepovoljni sud o društvenim odnosima među tipografima: nepovjerenje, strah od denunciranja poslodavcima ili vlastima, strah od izгона iz zemlje (tipografa pridošlih izvan Bosne i Hercegovine). Dopisnik tvrdi da su tipografi Zemaljske štamparije, »S-ć« i »K-ć« denuncijanti za račun upravitelja.⁶⁵⁾ Ta je tvrdnja izazvala Savu Sremčevića, koji je to demantirao, a izgleda da je i sakupljao potpise u Zemaljskoj štampariji (valjda za opovrgavanje optužbe). Uredništvo, međutim, nije htjelo te dopise objaviti, iznosi im samo smisao u jednoj notici i preporuča »da gospoda iznesu činjenice, da se izbjegne dugom međusobnom napadanju.«⁶⁶⁾

I treći dopisnik, »Junior«, spominje nepromijenjeni nehaj i mrtvilo, po-tiče sposobne drugove na veću odvažnost, podsjeća na veliko zaostajanje »za osvješćenim drugovi u monarhiji.«⁶⁷⁾ Pola godine kasnije konstatira da nema ništa nova u odnosima. »Nepovjerenje vlada, odvažnog čovjeka koji bi pokrenuo osnivanje društva, kakav je bio »S. T.« (misli očito na S. Timeta), nema,

⁵⁹⁾ HT, 31. kolovoza 1899, 15. rujna 1899 (Sarajevo, 5. rujna).

⁶⁰⁾ HT, 30. lipnja 1900, 15. rujna 1900.

⁶¹⁾ O njima usp. i I. Hadžibegović, n. dj. — oba u bilj. 31, 278, odnosno 156

⁶²⁾ HT, 15. siječnja 1898 (Sarajevo, 12/I 1898).

⁶³⁾ HT, 31. siječnja 1898 (Sarajevo, 29. siječnja).

⁶⁴⁾ Isto.

⁶⁵⁾ HT, 15. travnja 1898 (Sarajevo, 27. ožujka 1898).

⁶⁶⁾ HT, 30. travnja 1898 (Dopisnica uredništva)

⁶⁷⁾ HT, 15. srpnja 1898 (Sarajevo, početkom srpnja 1898).

a i da ga ima nesloga bi ga onemogućila. Strah za zaposlenje još i pogoršava odnose.«⁶⁸⁾

Nesloga je došla do izražaja i u inače uspjeljoj akciji za skraćenje radnog dana u tiskari »Bosanske Pošte«. Po riječima dopisnika, da se zaključiti da je nesloga imala dva vida: stariji radnici, u brizi za zaposlenje, nisu sudjelovali u toj akciji, a pojavilo se i naglašavanje nacionalnih razlika. Dopisnik to ovako formulira: »Kao da i to ne bje dosta, već se iztakla i razlika narodnosti, kojoj je u tiskari najmanje mjesta.« Ipak, najviše su svi bili nezadovoljni 10-satnim radnim danom ali se nisu mogli složiti. Tako su akciju proveli mladi slagari, Hrvati, zastupajući ipak interes svih tipografa u toj tiskari.⁶⁹⁾

Zbog nesloge među tipografima, ni proslava 500-godišnjice Gutenbergovog rođenja, inače provedena u međunarodnim razmjerima, nije imala većeg značenja. Sarajevski su tipografi u toj prilici priredili 24. lipnja 1900. izlet u okolicu (u »Vasin Han«), gdje je priređena zabava. Dopisnik (»Junior«) zamjera što nije bilo svečane proslave nego samo obična izletnička zabava. Ističe da je nesloga utjecala na program proslave, »jer nesretno strančarenje i skrajnja nesloga uvriježila se tako među ovdašnjim drugovima, da su tako zasliepljeni mržnjom jedan na drugoga, te će za volju svoga „ja“ dobroj ideji prije naškoditi nego li se odreći svoje taštine.«⁷⁰⁾ — U Mostaru je proslava bila svečanija i uspjelija. Osoblje »Hrvatske dioničke tiskare« priredilo je, u zajednici s hrvatskim pjevačkim društvom »Hrvoje«, zabavu s plesom u samom gradu. Program te zabave objavljen je u cijelosti, te je zanimljiv primjer radničke kulturne djelatnosti, a dodajmo i to da ga ne obilježava neka nacionalna isključivost. Stoga vrijedi zabilježiti ga i na ovom mjestu.⁷¹⁾

Organizaciono pitanje sarajevskih tipografa potaklo je uredništvo »Hrvatskog tipografa« da posebno razmotri i probleme organiziranja i probleme međusobnih odnosa. U tom redakcijskom članku ističe se da nehaj u pitanju osnutka društva i za zajednički rad treba žaliti pogotovo tamo gdje je organiziranost na samom početku. Veći je dio »sarajevskih drugova« došao izvana, te im je tipografska organizacija i njene prednosti poznata. Oni koji se vraćaju iz Bosne i Hercegovine moraju i opet apelirati na vanjske organizacije, tj. ponovno se učlaniti. Znatna dio izvana pridošlih tipografa ipak nastoji ostati: »Ti se više manje stope s domaćim strukovnim naraštajem, te s njim dieli svako dobro i zlo«. Stoga baš tipografi pridošli izvana ne smiju biti nehajni prema organiziranju, nego moraju biti vodiči, stajati na čelu pokreta za organiziranje. Organizaciono iskustvo stečeno izvan Bosne i Hercegovine treba da primijene u Sarajevu. »Oni ne bi smjeli zaboraviti, da organizujuć i najmanji dielak, doprinyašaju neizrecive koristi celokupnoj knjigotiskarskoj obitelji. No ne samo celini kao takovoj, već najviše samima sebi osobno«. S druge strane,

⁶⁸⁾ HT, 31. prosinca 1898 (Sarajevo, koncem prosinca).

⁶⁹⁾ HT, 30. travnja 1898 (Sarajevo, 23. travnja 1898).

⁷⁰⁾ HT, 30. lipnja 1900 (Sarajevo, koncem lipnja. Proslava 500-godišnjice rođenja Ivana Gutenberga u Herceg-Bosni).

⁷¹⁾ »Evo programa: 1. Ouvertura iz opere ‚Prodana nevjesta‘, svira glasba, 2. ‚Nešto o našem novinstvu i slagarstvu‘, govori g. Stj. Radulović; 3. ‚Život i rad Gutenberga‘, govori g. A. Jukić; 4. I. Talich: Rasti, rasti, ružo mala!, pjeva ‚Hrvojev‘ mješoviti sbor; 5. Preradović: ‚Braća‘, deklamuju gg. Mikulić i Žager; 6. Rubinstein: ‚Melodija za brač i gusle, uz pratnju glasovira‘, izvadhahu gg. Horvat, Talich i H. Vašca; 7. ‚U civilu‘, šaljiva igra u jednom činu; 8. Talich: ‚Burska ratna koračnica‘, svira glasba. — Ples.« (HT, 30. lipnja 1898).

dužnost je domaćih tipografa, »da u pitanju društva odlučno podupiru svako nastojanje svojih izvanjskih drugova«. Od drugih tipografa ne treba ih dijeliti nikakva pregrada ni predrasuda, »za sve neka bude samo jedna lozinka: osnutak društva.« Radeći na osnivanju i napretku društva, neka se domaći tipografi pripremaju i osposobljavaju da sami preuzmu u njemu upravu.⁷²⁾

Kako vidimo, u odnosima između sarajevskih tipografa ima nekoliko nepovoljnih elemenata: prisutne su izvjesne suprotnosti između starijih i mlađih tipografa, između tipografa pojedinih tiskara, između domaćih tipografa i onih koji su pridošli izvan Bosne i Hercegovine, pa donekle i između tipografa raznih nacionalnosti. Sve je to angažiranim tipografima otežavalo organiziranje.

Organizaciono pitanje sarajevskih knjigotiskara. Pitanje organiziranja u tijesnoj je vezi s radnim odnosima u tiskarama i s međusobnim odnosima knjigotiskara. Radni odnosi su izazivali razmišljanje o organiziranju, no nepovoljni elementi međusobnih odnosa otežavali su ostvarivanje tih zamisli. Ipak, među onim sarajevskim tipografima čija je svijest o društvenom angažiranju bila na višoj razini zamisao o organiziranju nije izgubila poticajni značaj. Veza sa zahtjevačkim tipografima imala je i u tom pitanju određeno značenje.

Organizaciono pitanje pojavljuje se već na početku suradnje s *Hrvatskim tipografom*. Opažamo da su sarajevski tipografi, kad govore o potrebnosti vlastitog društva, zainteresirani prvenstveno za njegovu potpornu funkciju, što je i razumljivo, jer radničko organiziranje na početnoj razini teži u prvom redu za ublažavanjem nekih primarnih životnih problema. Njihov je problem, međutim, u vezi sa posebnim državnopravnim statusom Bosne i Hercegovine i odnosom režima prema radničkom pokretu. Oni ne mogu biti članovi kojeg društva izvan Bosne i Hercegovine, pa moraju stvoriti vlastito društvo. Međutim, negativan ishod prvog pokušaja ukazuje im da ni to ne mogu učiniti, a i međusobni odnosi su se zbog toga pogoršali. Problem je ostao otvoren, jer u takvoj situaciji bolest i nesposobnost za rad baca u bijedu. U Sarajevu tada postoji jedno opće potporno društvo no tipografi ga iz više razloga ne smatraju pogodnim i za sebe. »Istinović« upozorava da to društvo i nije pravo potporno društvo, »dok uzdržaje jednu posebnu njemačku normalnu školu — što nije od potrebe uz dobre zemaljske. Tim se otuđuje zadatku humanitar-nom, za koji tobož postoji; ono imade izvjesnu političku svrhu, a politika nam se kod humanitarnih društva nipošto ne sviđa.«⁷³⁾ Na te probleme ukazuje i drugi dopisnik »Junior«, koji podsjeća na poteškoće i nevolje koje se dešavaju sarajevskim tipografima zato što nisu članovi tipografskog društva, naročito onima koji su dulje vremena bolesni. »Ta i osim toga imade mnogo stvari, koje bi društvo popravilo«, upozorava taj dopisnik, pa zaključuje da bi se za društvo našao dovoljan broj članova, jer malo tko ne bi pristupio i predlaže da se ipak pokuša isposlovati mogućnost pristupanja kojemu vanjskom društvu, ako se već ne dozvoljava vlastito »humano društvo.«⁷⁴⁾ Iako su sarajevski tipografi bili obeshrabreni ranijim mjerama vlade protiv njihova organiziranja, postoji nada da bi vlada tada (1898) dozvolila osnivanje potpornog društva ili pristupanje kojem susjednom društvu.⁷⁵⁾

⁷²⁾ HT, 30. rujna 1900 (Prilike u Sarajevu, II).

⁷³⁾ HT, 15. siječnja 1898 (Sarajevo, 12. I 1898).

⁷⁴⁾ 15. srpnja 1898 (Sarajevo, početkom srpnja 1898).

⁷⁵⁾ HT, 31. prosinca 1898 (Sarajevo, koncem prosinca).

Sredinom svibnja god 1899. sarajevski tipografi ipak obnavljaju organizatornu akciju. Jedan od njih, Antun Hacker, sazvaio je tada okružnicom dogovor o osnivanju »Tipografskog bolesničkog i podpornog društva«. Na tom sastanku izabran je odbor za izradu pravila i dogovoreno održavanje skupštine 27. svibnja. Odbor je nacrt pravila izradio, pa je A. Hacker stvarno mogao tog dana sazvati skupštinu na kojoj je prihvaćen nacrt pravila i izabran privremeni odbor sa zadatkom da ih preda Zemaljskoj vladi na odobrenje; odbor je to potkraj svibnja i učinio.⁷⁶⁾ Uredništvo *Hrvatskog tipografa* je dodalo tom izvještajuoticu u kojoj srdačno pozdravlja tu akciju, preporuča ustrajnost u djelovanju i nada se daljnjem izvješćivanju.⁷⁷⁾

Akcija, ipak, nije bila nastavljena. Kada je oslabio početni impuls, zavladao je staro stanje. »Ovo oduševljenje žalibože bilo je kratka vieka, jer već nakon nekoliko tjedana zavladao je opet stari nehaj, a danas je ovo životno pitanje — za nas — čisto ad acta stavljeno«. Ocjenjujući na taj način situaciju, »Junior« žali što boravak zajedničkog ministra financija B. Kallaya u Sarajevu u toku studenoga nije bio iskorišten da se akcija obnovi. Dopisnik upozorava da su neki tipografi »zamolili nekakav definitivum, mimoilazeći syeobći naš interes«. ⁷⁸⁾ Radilo se, može se prosuditi, o nastojanju grupe starijih tipografa da nekim posebnim aranžmanom s poslodavcima poprave svoj status, što je, razumljivo, ocijenjeno kao sebičnost koja može upropastiti zajedničku akciju.⁷⁹⁾

U kolovozu god 1900. akcija sarajevskih tipografa doživjela je neuspjeh, jer osnivanje društva nije dozvoljeno. Odbijanje je obrazloženo slijedećim argumentima: 1. U Sarajevu ima premalo tipografa da bi se društvo moglo održati. 2. U društvu bi trebalo uvrstiti knjigoveže i pomoćno osoblje, koji su stabilniji od tipografa (tj. misli se da je kod tog grafičkog radništva manja fluktuacija), a k tome su u dvije trećine domaći ljudi, dok su tipografi većinom stranci. 3. Tipografi bi trebalo da pristupe »Bolesničkom i podpnom društvu« u Sarajevu; to društvo traži manje prinose, a daje veću potporu od zasnovanog tipografskog društva; u tom su društvu, usprkos tim pogodnostima, ipak samo dvojica tipografa, pa vlada na osnovu toga pretpostavlja da u tipografsko društvo ne bi stupila ni polovica tipografa. Umjesto toga, vlada je tipografima preporučila da osnuju samo blagajnu za putne potpore, tj. za tipografe na putovanju kroz Sarajevo ili za one koji odlaze iz grada mijenjajući zaposlenje.⁸⁰⁾

Dopisnik odmah i polemizira s vladinom odlukom. Navodi da u Sarajevu ima 65—70 tipografa, a u punoj sezoni će ih biti 80—90, što je dovoljno za osnivanje društva, jer su drugdje osnivana društva i sa manje članova. Tipografi su na skupštini prihvatili da članarina bude i veća nego se u pravilima navodi. »Bolesničko i potporno društvo« u Sarajevu ne pruža pogodnosti koje bi pružalo tipografsko društvo. Na primjer, tipograf koji bi uplašivao u tom društvu, a ne bi se koristio tom potporom, izgubio bi svoja prava odlaskom iz

⁷⁶⁾ HT, 15. lipnja 1899 (Sarajevo, koncem svibnja. Potpisan je »Junior«. Nacrt pravila, oko kojeg se angažirao S. Sremčević, spominje, a donosi i faksimil prve stranice, N. Šarac, n. dj. u bilj. 31, str. 40, 41.

⁷⁷⁾ Isto. Usp. s I. Hadžibegović, *Prve radničke organizacije*, n. dj. u bilj. 31, 278.

⁷⁸⁾ HT, 30. studenog 1899 (Sarajevo, koncem studenoga).

⁷⁹⁾ HT, 30. lipnja 1900 (Sarajevo, koncem lipnja). Potpisan je »Junior«.

⁸⁰⁾ HT, 15. rujna 1900 (Sarajevo, početkom rujna). Potpisan je »Junior«. U tom dijelu dopisa sažeto je iznesen sadržaj opširnog vladinog rješenja. Za opće bolesničko — potporno društvo što se ovdje i dalje spominje usp. T. Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878—1918*, Sarajevo 1960, 169.

Sarajeva (time bi, u stvari, financirao njemačku osnovnu školu što je društvo uzdržava), dok ih kao član tipografskog društva ne bi izgubio, jer bi mu vriedila u drugom društvu na čije bi područje došao. K tome, tipografsko društvo podupire i udovice i siročad umrlih članova. U društvo bi, smatra dopisnik, stupili »svi drugovi, osim možda dvie tri iznimke«.

Zanimljiva su obrazloženja o sastavu društva. Dopisnik tvrdi: »Kao što ne bi nikakva činovnička udruga trpila, da se među njezine članove uvrste i nečinovnici, tako isto i 'Tipografsko društvo' ne može među svoje članove uvrstiti ljude drugog zvanja, kao što su u ovom slučaju knjigoveže, pogotovo pako pomoćno osoblje«. On, dakle, dijeli mišljenje većine slagara koji se smatraju posebnom grupom grafičkih radnika, te svoje organizacije stvaraju za pripadnike svoje struke, a ne za sve radnike grafičke industrije. To je shvaćanje doživjelo, u duljem razvitku, svoju pozitivnu transformaciju (definitivno je iščezlo u toku svjetskog rata), no na prijelazu stoljeća još uvijek dominira, iako je i transformacija u toku. Dopisnik još upozorava da i u tipografskoj struci ima domaćih ljudi, a da inače odnos domaćih i pridošlih radnika, kao i drugdje, ni u Sarajevu ne treba uzimati u obzir.

U opozicionom stavu prema vladinoj odluci »Junior« nije bio osamljen. Predsjednik privremenog odbora Kowanetz sazvaio je 25. kolovoza 1900. skupštinu, na kojoj je otklonjena vladina sugestija da se osnuje samo putna blagajna. Prisutni su izjavili da žele »Tipografsko bolesničko i podporno društvo« koje može uvesti i veće prinose nego što su u pravilima navedeni. Izabran je odbor četvorice da sastavi novu molbu za odobrenje društva i izloži neosnovanost vladine odluke. Skupštini je prisustvovala velika većina tipografa. Zapažen je ipak izostanak nekolicine, a među njima i nekih starijih tipografa.⁸¹⁾

Prilike u Sarajevu potakle su uredništvo *Hrvatskog tipografa* na jedno šire razmatranje kojim se željelo pripomoći rješavanju problema.⁸²⁾ Uredništvo upozorava da su u cijeloj Evropi osnovana posebna tipografska društva, koja napreduju usprkos početnim neprilikama. U mnogo slučajeva u društvo je stupao tek jedan dio tipografa, no društva su ipak napredovala. Svrha je tih društava »izključivo humanitarna i prosvjetna. Nikada agitatorno-politička«. Njihove su zadaće podupiranje bolesnih i nemoćnih članova, udovica i siročadi, nezaposlenih i putujućih članova, te obrazovanje članova. Takav rad, uz uzajamnost društava, ušteduje općinama i državi velika sredstva, a društveno je koristan.

I Hrvatsko tipografsko društvo imalo je težak početak. Osnovano je, god. 1870, sa 30—40 članova, bez ikakva imetka, bez knjižnice,⁸³⁾ no ipak god. 1900. ima oko 200 članova, oko 30.000 forinti imovine i knjižnicu od preko 2.000 knjiga, godišnje troši oko 4.000 forinti na potpore. U Sarajevu će u društvo stupiti bar 60 članova. Visine prinosa određuju se prema potrebama društva, kao njegova interna stvar.

Budući da su tipografska društva samo strukovna, a ne opća, knjigoveže ne mogu biti primljeni u društvo, jer ne spadaju u knjigotiskarsku struku,

⁸¹⁾ Isto. — U Sarajevu je podupiranje putnika stvarno funkcioniralo i prije osnivanja društva (I. Ramljak n. dj. u bilj. 31, 10).

⁸²⁾ HT, 15. rujna 1900 (Prilike u Sarajevu), 30. rujna 1900 (Isto, II).

⁸³⁾ Usput izneseni podaci u članku nisu sasvim tačni. Društvo je prilikom osnivanja imalo 52 člana, imalo je i nešto imovine od dotadašnje potporne blagajne, a knjižnicu je solidno osnovao Dragutin Kale još god. 1869.

dok pomoćno radništvo »uobće ne spada među strukovno naobraženo [tj. kvalificirano] radništvo«. Ne bi im ni bilo od koristi da budu u Sarajevu u tipografskom društvu kad ih, u slučaju odlaska iz Bosne i Hercegovine, druga društva, kao isključivo tipografska, ne bi primila.

U Sarajevu će biti, od 65—70 slagara, oko trećina domaćih ljudi,⁸⁴⁾ što je dovoljno za budući razvitak koji će dovesti, manje-više, do iščezavanja stranog elementa u korist domaćeg.

Opće potporno društvo u Sarajevu nije pogodno za tipografe već i stoga što ima i političku svrhu. »Poznata bo je svrha toga društva, da ponjemčuje sarajevsku djecu, zato i uzdržaje njemačku pučku školu. Zadaća pako knjigotiskarskih društava nije ponjemčivanje, pomadarivanje, pohrvaćivanje ili što slična, već podporno-prosvjetna; a uplašeni radnički žuljevi imaju se lih u ove svrhe upotriebiti.«

List zaključuje da razlozi bosanske vlade ne stoje i pretpostavlja da je tome krivo nepoznavanje stvarnih potreba knjigotiskara. Savjetuje sarajevskim drugovima da ne sustanu, nego da podnose nova pravila i nastoje upoznati vladu s pravim stanjem stvari. Preporuča da se domaći i izvana pridobiju tipografi potpuno udruže u akciji. Podsjeća na dužnosti »što ih svaki knjigotiskar imađe prema članovima vanjskih društava, naročito prema putnicima njihovim«. Sarajevski tipografi moraju organizirati putnu potporu ako žele da i sami budu podupirani kad putuju.

Na zanimljiv je način povezano organizaciono pitanje bosanskohercegovačkih tipografa sa organizacionim problemima Hrvatskog tipografskog društva. Društvo još uvijek ne uspijeva potpunije i stabilnije organizirati tipografe izvan Zagreba. To je, dodajmo, bio kroničan problem, osobito u sjeveroistočnoj Hrvatskoj (Slavonija i Srijem) gdje je bilo dosta tiskara, a samo su osječki tipografi imali dosta dobru organizaciju. Osobito ga je otežavala činjenica da je ta periferija tadašnje Hrvatske i Slavonije (osobito Srijem) bila okružena područjima sa slabijom organiziranošću tipografa. Stoga se u komentaru *Hrvatskog tipografa* kaže: »Izpitujući koji su tome razlozi, dođosmo do osvjedočenja, da krivnja leži u neorganizovanom susjedstvu. Južna Ugarska, Bosna-Hercegovina i Srbija, naročito prva i treća, šalju toliko neorganizovanih drugova, uz to nehajnih za svaku organizaciju, u naše pokrajinske gradove da nam se svako dosadanje nastojanje izjaloviti moralo«. Poslodavci ih iskorišćuju kao konkurenciju u organiziranim tipografima, a oni se obično ne dadu organizirati, pa stvaraju društvu probleme i u samoj Hrvatskoj i u odnosima s drugim društvima. Zbog tih problema, dodajmo opet, Hrvatsko tipografsko društvo je bilo posebno zainteresirano za proširenje i učvršćenje tipografske organizacije u Ugarskoj (u Banatu, Bačkoj i Baranji), u Srbiji i u Bosni i Hercegovini.

Članak »Prilike u Sarajevu« ovdje je potanje analiziran, jer najbolje pokazuje aktivan interes zagrebačkih tipografa za sarajevski. Njime je, svakako, pružena izvjesna pomoć sarajevskim tipografima, mada njihov organizacioni problem tada još nije mogao biti riješen.

⁸⁴⁾ Ovdje treba naglasiti da izraz »stranci« obično obuhvaća sve radnike koji ne potječu iz Bosne i Hercegovine, dakle i one iz Hrvatske i Slavonije, Ugarske, Austrije, Srbije itd.

Osobne veze sa sarajevskim tipografima također upotpunjuju sliku koju ovdje želimo predložiti, pa ćemo i njih iznijeti, već i zato što pružaju daljnji niz podataka o tipografima u Bosni i Hercegovini. Niz kraćih, prijateljski pisanih nekrologa upoznaje nas s pojedinim tipografima. — Jovo Petrović, Srbin, rođen u Sarajevu, izučio je knjigotiskarstvo još za turske uprave i radio je u tadašnjoj tiskari još prije 1878. Umro je u 45. godini, 13. travnja 1898.⁸⁵⁾ Ivan Mikulić, rođen u Mostaru, slugar u Zemaljskoj štampariji, morao je napustiti posao zbog sušice, te je doskora umro u Mostaru, 18. studenog 1899, u 29 godini.⁸⁶⁾ Rudolf Nistler, faktor (poslovođa) u Zemaljskoj štampariji došao je u tu tiskaru god. 1881. iz Beča kao slugar, a faktor je postao god. 1892. Može se prosuditi da je ostao u dobrim osobnim odnosima s tipografima, pa je 20. obljetnica njegova rada u tiskari 1. travnja 1901. svečano proslavljena, jednim »kolegijalnim sastankom« sarajevskih tipografa. Uredništvo *Hrvatskog tipografa* dodalo je noticu u kojoj mu čestita jubilej, pa kaže i ovo: »Znamo da i njegov život, kao što i svakog radnika, nije bio posut ružama; nu zato radnika napunja ponosom kada gleda na dugi niz godina sprovedenih u službi radništva, njegovog boljka i razvitka.«⁸⁷⁾ Abdullah eff. Dženetić rođen je u Erzerumu, a došao je god 1890. iz Carigrada u Sarajevo kao slugar za turski i arapski jezik, te je u Sarajevu i umro, 6. svibnja 1901. u 49. godini. S. Timet je toj vijesti dodao nekrološku bilješku u kojoj toplim riječima govori o pokojniku. Npr.: (Simpatične vanjštine, miran, ozbiljan, triezan, požrtvovan drug, vazda spreman otvoriti svoju mršavu radničku kesu, kada je trebalo pomoći biednom drugu — to su Abdullahove značajke.«⁸⁸⁾ Hinko Heilinger došao je u Zemaljsku štampariju iz Beča gdje je bio član društva, ali je doskoro umro, 16. prosinca 1901, u 21. godini.⁸⁹⁾ Milan Bugarinović, Srbin, bio je tipograf u tiskari Riste J. Savića, te je umro 20. veljače 1902. u 20. godini.⁹⁰⁾

Prilikom svečanosti posvete zastave Radničkog pjevačkog društva »Sloboda« u Zagrebu, došlo je i do jednog neposrednog prijateljskog kontakta i razgovora o prilikama tipografa, jer su iz Sarajeva došli, kao članovi »Trebevića«, tipografi Šimat, Petrović i Šoprek.⁹¹⁾

Tipografska je solidarnost umjela funkcionirati i izvan organizacijskih okvira. Zanimljivo je u tom smislu pismo Antuna Stankovića, koji je putovao iz Bosne preko Slavonije u Zagreb, te je bio u Požezi gostoljubivo primljen i novčano potpomognut, iako nije bio član društva.⁹²⁾

Osnivanje »Tipografskog bolesničkog i potpornog društva u Sarajevu«. Veze prikazane u ovoj radnji logično se zaokružuju vijestima i komentarima o osnivanju tipografskog društva u Sarajevu.

⁸⁵⁾ HT, 30. travnja 1898 (Jovo Petrović). Jedan je od prve četvorice domaćih tipografa u Sarajevu (D. Horvat, m. dj. u bilj. 8, 6).

⁸⁶⁾ HT, 30. studenog 1899 (Ivan Mikulić).

⁸⁷⁾ HT, 31. svibnja 1901 (Sarajevo, svibnja 1901).

⁸⁸⁾ Isto (Abdullah eff. Dženetić).

⁸⁹⁾ HT, 21. prosinca 1901 (Umro).

⁹⁰⁾ HT, 20. ožujka 1902 (Milan Bugarinović). O njegovim kulturnim interesima zanimljivo piše P. Mitrović, m. dj. 17. Autor piše da je osnovao »prvu radničku biblioteku u Sarajevu«, koja je »postala maticom Tipografskog društva« (tj. valjda ju je društvo preuzelo), te je u tome sličan D. Kaleu, prvaku zagrebačkog radništva 60-ih/70-tih godina XIX stoljeća.

⁹¹⁾ HT, 31. svibnja 1899 (Posjeti drugova).

⁹²⁾ HT, 30. lipnja 1901 (Zahvala na putnim potporama). U Vukovaru mu dođuše nisu htjeli pomoći bez društvenih isprava (HT, 31. srpnja 1901, Odgovor g. Stankoviću).

Prva glavna konstituirajuća skupština održana je 17. svibnja 1903, a došli su svi tipografi »uz dvie-tri iznimke«, te neki principali (poslodavci). Otvorio ju je Kowanetz, koji je još od ranijeg pokušaja bio predsjednik privremenog odbora. O društvu i pravilima govorio je S. Sremčević. U upravni odbor izabrani su na jednu godinu, aklamacijom: Franjo Stepanek, predsjednik (on je bio upravitelj tiskare »Bosanske Pošte«); Sava Sremčević, potpredsjednik; Rudolf Nistler, blagajnik (poslovođa Zemaljske štamparije); Benjamin Odvozac, hrvatski perovođa (tajnik, odnosno zapisničar); Antun Hacker (slagar u tiskari »Bosanske Pošte«), njemački perovođa; Leopold Riedl, Karlo Dvořak, Fran Šoprek, Sava Ždralović, odbornici; Nikola Bratić, Marko Raguz, Ante Kalemović, zamjenici odbornika; Franjo Kaminski, Vilim Zbořil i Ivan Glockner, članovi nadzornog odbora. U društvo su ušli, kako vidimo, i predstavnici poslodavaca, kako se to i drugdje dešavalo (pitanje uklanjanja štampara i poslovođa iz tipografskih društava razrješava se tek u kasnijem razvitku). Vlasnik tiskare »Bosanske Pošte« J. B. Schmarda poklonio je društvu 200 kruna, a F. Stepanek 50 kruna i jednu godišnju članarinu. Bolesnička potpora bila je 18 kruna tjedno, a putna potpora 6 kruna. Nakon skupštine prijavilo se oko 80 redovnih članova i nekoliko podupirajućih. Neki su poslodavci, posebno R. Savić, koji se i učlanio, obećali usluge društvu (besplatno štampanje društvenih tiskanica, posebnu godišnju potporu).⁹³⁾

Oba izvjestitelja o konstituiranju društva kritički spominju pravila, ocjenjujući ih kao neusavršena, u ponečemu nepovoljna, no ističu da je početak bio težak, akcija za osnivanje društva trajala je godinama, pravila su više puta ispravljana. Osnivanje društva imalo je protivnika koji su stvarali razne poteškoće. Da bi se već jednom počelo raditi, moralo se zadovoljiti pravilima takvim kakva su. Opstanak društva je ipak siguran, iako treba dosta učiniti da ono postane čvrsta organizacija i dođe na istu razinu sa organizacijama tipografa u drugim zemljama. Već u prvom izvještaju ističe se potreba da se djelokrug društva proširi na cijelu Bosnu i Hercegovinu što je kasnije i uspjelo (1906). Sa svoje strane *Hrvatski tipograf* konstatira »da je sarajevskim drugovima konačno nakon velikih napora ipak uspjelo osnovati začetak svoje organizacije«, čestita im i želi napredak. I odbor Hrvatskog tipografskog društva primio je sa zadovoljstvom na znanje obavijest o ustrojenju Tipografskog društva u Sarajevu, ali je javio društvu da će Hrvatsko tipografsko društvo održati s njim odnose kakvi su ranije bili, »dok ne stupimo putem međunarodnoga sekretarijata u užu svezu«.⁹⁴⁾ Taj je problem doskora riješen, jer je sarajevsko društvo već 1. siječnja 1904. pristupilo Međunarodnom knjigotiskarskom sekretarijatu, što je omogućilo normalne veze uzajamnosti sa drugim tipografskim društvima.

Dobre su želje ponovljene i u povodu vijesti da društvo 10. listopada 1903. priređuje »prvu osnivačku slavu«. Na programu je bilo pjevanje, tambu-

⁹³⁾ HT, 15. kolovoza 1903 (Sarajevo. Tipografsko bolesničko i podporno društvo u Sarajevu), 12. rujna 1903 (Sarajevo, koncem rujna). Drugi, opširniji dopis potpisao je »Junior«. Usp. za osnivanje društva i literaturu u bilj. 31 koja potvrđuje ove podatke, uz dopune u pojedinostima. I. Hadžibegović u navedenim radovima analizira društvena pravila. Pravila su odobrena 1. V 1903. Prihvaćanje i tekst pravila: Grada — Bogičević, 192 # 454, 218—219 i 476—477, 219—231 i 477—487.

⁹⁴⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 35, Zapisnici 1901—1908, 127 (sjednica 22. srpnja 1903).

ranje, predstava i ples, uz sudjelovanje Hrvatskog pjevačkog društva »Trebević i »Flugrada«. ⁹⁵⁾

Situacija društva bila je za početak povoljna. Potkraj godine ima preko 80 članova, tj. »sve u tom gradu zaposlene drugove«. Prinos je 1 kruna tjedno. Radne prilike ocijenjene su kao povoljne. »Stalni novac«, tj. rad po stalnoj tarifi, iznosi 22—40 kruna tjedno, a tarifa »na računanje« iznosi 44—50 filira na 1000 slova. Omjer naučnika (šegrt) prema pomoćnicima ocijenjen je kao povoljan — 1:4—5. Društvo će, kaže se, dok prođe godina dana od konstituiranja, nastojati proširiti djelokrug i uvesti i druge potpore. ⁹⁶⁾

Zaokružujući ovu temu, možemo konstatirati da su tipografski internacionalizam, nacionalno-jezična srodnost i zajednički prostor horizontalne pokretljivosti pružali naravnu osnovicu za veze i suradnju između tipografa u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj. Hrvatsko tipografsko društvo predstavljalo je izvjesno zaleđe i oslonac sarajevskim tipografima koji su bili u početnoj fazi organiziranja i izloženi specifičnom pritisku Kallayeva režima. Zamisao o proširenju organizacije Hrvatskog tipografskog društva na Bosnu i Hercegovinu nije se mogla ostvariti, no društvo je podržalo samostalno organiziranje sarajevskih tipografa. Njegov je predsjednik, jedan od najagilnijih hrvatskih tipografa 90-ih godina, S. Timet, dospjevši u Sarajevo, predvodio prvu zajedničku organizatornu akciju 1894/95, oduživši se za solidarnost Sarajlija sa zagrebačkim štrajkašima 1892/93. kojima je Timet bio jedan od vođa. *Hrvatski tipograf*, kojemu je S. Timet bio prvi urednik, odmah postaje tribina sarajevskih tipografa, te ih podržava u usponima i krizama njihova angažiranja od 1898. do osnivanja sarajevskog društva 1903. U njemu sarajevski tipografi raspravljaju sami o sebi, a istovremeno zagrebački tipografi neposredno interveniraju u njihovim problemima podržavajući pozitivne tendencije i sudjelujući u kritici negativnih pojava. Taj uzajamni odnos pomogao je sarajevskim tipografima da savladaju poteškoće u organiziranju, posebno one unutarnje, tj. negativne elemente međusobnih odnosa, i da osnuju društvo koje će doskora zauzeti svoje mjesto u tipografskoj internacionali.

⁹⁵⁾ HT, 10. listopada 1903 (Tipografsko bolestničko i podporno društvo u Sarajevu...).

⁹⁶⁾ HT, 5. prosinca 1903 (Sarajevo). Za daljni razvitak društva usp. literaturu u bilj. 31.